

Міністерство освіти та науки України
Національний університет «Києво-Могилянська академія»
Факультет економічних наук

Кваліфікаційна робота

освітній ступінь – бакалавр

на тему: «Тенденції та перспективи формування українського середнього
класу»

Виконала: студентка 4-го року навчання,

Спеціальності

051 Економіка

Тіщенко Діана Сергіївна

Керівник Шевченко О.О.,

кандидат економічних наук, доцент

Рецензент канд. екон. наук., доц.

Біла Ірина Сергіївна

Кваліфікаційна робота захищена

з оцінкою _____

Секретар ЕК _____

«__» _____ 20__ р.

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ (СК) В МЕЖАХ ЕКОНОМІЧНОГО ТА СОЦІОЛОГІЧНОГО ПІДХОДІВ.....	8
1.1. Еволюція середнього класу (СК) та його бачення в економічній та соціологічній науках	8
1.2. Сучасні позиції у ключових аспектах формування середнього класу в Україні: методологія емпіричного аналізу	21
РОЗДІЛ 2. АНАЛІЗ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ АСПЕКТІВ СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ (СК) В УКРАЇНІ	30
2.1. Тенденції та роль СК в формуванні соціальної економіки, еконо- мічного розвитку в Україні	30
2.2. Характерні особливості різних підгруп середнього класу (СК) в Україні	40
РОЗДІЛ 3. ОСНОВНІ ПЕРЕШКОДИ ФОРМУВАННЯ СК В УКРАЇНІ ТА ШЛЯХИ ЇХ ПОДОЛАННЯ В СУЧАСНИХ УМОВАХ	44
ВИСНОВКИ.....	50
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	53
ДОДАТКИ.....	59

ВСТУП

Актуальність теми кваліфікаційної роботи обумовлена необхідністю вивчення тенденцій та перспектив формування українського середнього класу з врахуванням специфіки нелегкого періоду трансформацій, який переживає Україна сьогодні.

Середній клас завжди перебував у центрі уваги як українських суспільствознавців, так і зарубіжних. У літературі, присвяченій стратифікаційній тематиці в сучасній Україні, навряд чи знайдеться проблема, що викликає такий пильний інтерес, як визначення питань та вирішення подолання проблем пов'язаних із ними стосовно формування середнього класу. При цьому оцінки його чисельності коливаються дуже значно, і, більше того, деякі автори взагалі вважають передчасним говорити про середній клас, як самостійний і масовий соціальний суб'єкт стосовно українського суспільства. Це змушує звернути особливу увагу на теоретико-методологічні проблеми його аналізу, специфіку підходу до нього в різних науках і особливості методик його виділення, що впливають з цього. Без чіткого розуміння того, коли і чому виникає середній клас, які його найбільш характерні особливості з погляду представників різних наук і як у їх рамках зазвичай будується його вивчення, неможливо виробити критерії його виділення в ході емпіричних досліджень, ні оцінити його чисельність та перспективи. з урахуванням його різних трактувань.

Окрім важливості переосмислення категоріального апарату для виділення середнього класу, неможливо не розглянути питання підходу до його ідентифікації. Використання одного підходу, без комбінування, або без застосування додаткових методів збору соціологічних даних є неефективним для пізнання процесів формування та виділення середнього класу.

Виходячи із всього вище означеного впливає актуальність та важливість обраної теми дослідження.

Метою кваліфікаційної роботи є: визначення тенденцій та перспектив формування українського середнього класу.

Відповідно до мети, потребують вирішення наступні *завдання* дослідження:

– у теоретичній частині визначення середнього класу (СК) у фокусі економічного та соціологічного підходів, дослідити його межі та внутрішню структуру:

– проаналізувати еволюцію поняття середнього класу (СК) та його бачення в економічній та соціологічній науках;

– виявити та обґрунтувати середні позиції у ключових статусних ієрархіях у сучасній Україні, здійснити обґрунтування методологія емпіричного аналізу;

– у частині проведення аналітичного дослідження соціально-економічних аспектів середнього класу (СК) в Україні:

- проаналізувати тенденції та роль СК в формуванні соціальної економіки, економічного розвитку в Україні;
- виявити характерні особливості різних підгруп середнього класу (СК) в Україні;

– у заключній частині дослідження оцінити перспективи та можливості подолання основних перешкод формування СК в Україні в сучасних умовах.

Об'єктом дослідження виступає соціальна структура населення України та соціальних груп, що мають стратифікаційні ознаки середнього класу.

Предметом дослідження є теоретичні, методичні та практичні питання щодо соціальних механізмів становлення та функціонування середнього класу, як частини українського суспільства в умовах соціально-економічних зрушень.

Наукова розробленість проблеми дослідження. До теми структури суспільства та ролі в ньому середнього прошарку зверталися у своїх працях ще давньогрецькі мислителі – Аристотель, Платон та Евріпід. Подальші праці, що висвітлювали середній клас належали Дж. Локку, Ж.-Ж. Руссо, Т. Гоббсу. Серед зарубіжних дослідників, у працях яких можна віднайти більш

глибокі розробки методологічних підходів до аналізу класової системи, потрібно виділити праці К. Маркса та М. Вебера. Також питанню середнього класу присвячені дослідження зарубіжних класиків соціології. Крім того значний внесок у вивчення середнього класу у ХХ столітті зробили: М. Арчер, Дж. Блау, М. Севедж, Р. Льюїс, Дж. Коул, Дж. Голдторп, Е. Гоулднер, М. Ківінен, Е. Райт Р. Колінз та багато ін. Серед вітчизняних науковців, проблеми формування середнього класу в Україні вивчали наступні автори: Грищенко К., Рудницька Т., Доценко А., Кузьменко Т., Рябіка В., Сало Я., Симончук О., Собуцький М., Шестаковський О.П. та ін.

Методи дослідження. Методологічну основу склали загальнонаукові принципи історизму та соціального детермінізму. Були використані комплексний та історично-генетичний підходи до вивчення соціально-стратифікаційних процесів. Важливу роль відіграв порівняльно-історичний метод, що дозволив виявити особливості походження та еволюції категорії «середній клас» в соціологічній та економічній науці.

Структура та обсяг роботи. Відповідно до мети, поставлених завдань та логіки дослідження визначено структуру роботи, яка складається зі вступу, трьох розділів, висновків та списку використаних джерел, що нараховує 56 найменувань та додатків. Основний текст кваліфікаційної роботи викладено на 50 сторінках друкованого тексту.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ (СК) В МЕЖАХ ЕКОНОМІЧНОГО ТА СОЦІОЛОГІЧНОГО ПІДХОДІВ

1.1. Еволюція середнього класу (СК) та його бачення в економічній та соціологічній науках

Багато українських суспільствознавців, розглядаючи проблему середнього класу, пов'язують її насамперед із власністю. Проте, визначаючи особливі характеристики середнього класу в Україні, важливо зіставляти їх із існуючими класами у країнах. Сьогодні більшість економічно активного населення капіталістичних країн — наймані працівники, а середній клас — найбільш привілейована їх група. Ресурси влади нових середніх класів тепер пов'язані не з власністю, а з професійними навичками та стратегіями. Хоча становище радянських середніх верств багато в чому залежало від їхнього ставлення до номенклатури та партійного апарату, визначати ці групи просто як «службовців номенклатури» було б надмірним спрощенням. Аналогічне спрощення міститься в теорії «класу службовців», що наголошує на лояльності середніх класів класу капіталістів. На наш погляд, першочергове значення у формуванні середнього класу мають делегований ним авторитет та інші владні ресурси, засновані на професіоналізації.

Спочатку термін «середній клас» використовувався без суворого наукового визначення і мав на увазі проміжний шар, що «знаходиться» між «верхами» та «низами» суспільства.

Саме так він трактувався і під час аналізу «третього» стану в Європі, який виступив прообразом масового середнього класу. Реально ж говорити про середній клас як про самостійний і значний соціальний суб'єкт почали в США лише стосовно соціально-економічної ситуації яка виникла станом на ХІХ ст., а в Європі – кількома десятиліттями пізніше [6, с.3].

Його виникнення пов'язується зазвичай з переходом західних країн до індустріального, а потім і пізнього індустріального суспільства, коли відбулися ускладнення технологій і розширення третинного сектора економіки, що

вимагали великої кількості висококваліфікованих працівників. Укрупнення виробництв та розповсюдження акціонерних товариств призвели до виникнення масової кількості такої категорії працівників, як менеджери; розвиток соціальної інфраструктури, систем освіти та охорони здоров'я також призвів до зростання чисельності лікарів, вчителів тощо.

Збільшенню чисельності середнього класу сприяла і соціальна політика, що проводилася практично всіма державами на етапі пізнього індустріального розвитку.

Прототипом сучасного нам по значенню середнього класу в Європі епохи Нового часу був так званий "middling sort" («серединний прошарок»). Цей термін отримав своє розповсюдження з Англії в період з XVI по XVIII століття [12, с.19-20].

Можна побачити що клас, який з'явився у XVI столітті на Британському острові був нічим іншим, як класом приватних підприємців, що були незалежними сам по собі та працював заради власного добробуту. Саме таким зараз є уявлення про представника середнього класу.

Філософи епох Нового Часу та Просвітництва, серед яких можна згадати Джона Локка та Жан-Жака Руссо започаткували в соціальній науці розгляд питання соціальної нерівності та як наслідок стратифікації.

Дж. Локк, будучи прихильником теорії суспільного договору у своїй праці «Два трактати про правління» дав розвиток ідеям лібералізму, природності влади і власності. Також важливим був розвиток ідей про громадянське суспільство [31]. Фрідріх Енгельс характеризував значення праць Локка наступним чином: «Локк був захисником інтересів буржуазії та ідеологом соціально-класового компромісу, яким завершилося перетворення суспільства Англії з феодального на капіталістичне» [12, с.45].

Жан-Жак Руссо – представник епохи Просвітництва в праці «Роздуми про походження нерівності» виділяв два джерела нерівності в суспільстві: фізичне – те що дається природою, та що не можна змінити та політичне – те чого людина досягає шляхом влади [12, с.49].

Тож можна сказати, що цей період в історії суспільно-філософських вчень характеризується розвитком ідей суспільного договору та розгляду нерівності крізь призму влади та власності.

З 1930-х р. у США («Новий курс» Рузвельта) і з 1950-х р. у Європі (виникнення країн загального добробуту) модель цієї політики змінилася, та її пріоритети змістилися з боротьби з бідністю у бік підтримки середніх верств.

Багато в чому це зумовлювалося суто прагматичними міркуваннями, оскільки саме середній клас забезпечує економіку працівниками з високоякісним людським капіталом, а також стимулює загальне зростання економіки за рахунок попиту на різноманітні товари та послуги.

Таким чином, виникненню масового середнього класу в розвинених країнах сприяли зміни у структурі та формах організації промислового виробництва, розвиток третинного сектора економіки та зміна моделі соціальної політики. Ці процеси призвели до масової появи в соціальній структурі суспільства позицій, які перебували і не внизу і не нагорі статусної ієрархії.

Означені вище трансформації самого середнього класу збіглися за часом зі змінами в соціальних науках. Його виникнення, як масового соціального суб'єкта припало на період становлення соціології, як самостійної галузі знань, а поступове ускладнення його структури відбилося у зростанні уваги соціологів до явища та поняття «середнього класу». Якщо спочатку середній клас розглядався соціологами, як такий, що складається з двох відносно гомогенних підгруп - «старого» і «нового» середніх класів, то після формування науки соціології, дане явище привернуло увагу до неоднорідності «нового» середнього класу, наприклад у роботі Ч. Міллса [45] він став сприйматися як такий, що складається з цілого ряду цілковито різних підгруп. Відповідно, якщо від початку увагу привертала різниця його від інших класів суспільства, то потім у фокусі уваги виявилася його гетерогенність. І хоча традиція, що йде від економічного підходу, робити при аналізі середнього класу акцент на рівні добробуту (і насамперед доході) домогосподарства зберіглася, в т. ч. у частини

соціологів, але в цілому, в рамках соціологічної традиції все більша увага стала приділятися професійному статусу індивідів.

Більше того, у ряді випадків саме статус індивідів почав розглядатися соціологами як найважливіший індикатор приналежності до середнього класу [31-33, 40 та ін.]. Економісти ж, орієнтовані насамперед на аналіз, та відповідні їм уявлення формувалися за рахунок зростання добробуту населення країн, яке розвивалося, глобального (світового) середнього класу з відповідною зміною ринків різних товарів і послуг, та зосередилися в першу чергу на визначенні рівня доходів цього глобального середнього класу [3, с. 343].

Згодом розвиток процесів глобалізації та початок переходу до пост індустріалізму в багатьох країнах Заходу призвели до перетворення структури економіки, а за цим – і зміни становища різних професійних груп у складі середнього класу.

Середні та нижні верстви середнього класу, на відміну його верхніх сегментів, стали втрачати стійкість свого становища, а перехід до неоліберальної економічної та соціальної політики з початком кризи держав загального добробуту ці тенденції посилює. Під їх впливом вчені заговорили вже не просто про гетерогенність, а й про розмивання та поляризацію середнього класу, що відображають «розпад індустріалізму» [53-56].

Однак ці процеси розгорталися на тлі зростаючої чисельності глобального середнього класу, що актуалізувало також питання його внутрішньої структури.

Дещо інакше розвивалися події в нашій країні. Коли Українська держава перебувала у складі СРСР, середній клас цікавив здебільшого соціологів, оскільки за умов планового господарства та слабкої диференціації доходів вивчення його з економічної погляду самостійного інтересу не представляло.

Однак з огляду на панування в офіційній ідеології горезвісної формули «робочий клас, колгоспне селянство та інтелігенція» як визначення структури радянського суспільства публікація заснованих на альтернативних

методологічних підходах досліджень з даної тематики стала можлива лише до кінця 1980-х років [14].

Слід враховувати, що відносини між управлінцями та професіоналами в Радянському Союзі були менш напружені, ніж у капіталістичних країнах. При капіталізмі інженер і менеджер будь-коли можуть досягти статусу професіонала у сенсі цього терміну, оскільки залежить від ринку товарів, від кон'юнктури, як і від форм контролю над нижчестоящими групами. У планових економіках становище менеджерів залежить від виконання планів, які самостійність обмежена контролем міністерства, з одного боку, і партії — з іншого. У відповідь менеджери посилюють свою професійну ідентичність. Насправді, однак, це означає ідентифікацію менеджерів з інтелігенцією. Сама свідомість управлінців, що долає межі бюрократії та окремих підприємств, лише почала розвиватися зі змінами кінця 80-х років [22, с. 144].

У цей момент чисельність середнього класу (що розумілася тоді як середні за їх благополуччям шари, тобто відповідно до економічного трактування середнього класу) оцінювалася різними авторами в діапазоні від 12-13 до 30% - залежно від критеріїв, що використовувалися [14].

У соціалістичної ідеології немає чіткої і чіткої точки зору на проблему професіоналізації в будь-якому варіанті. Як зазначає Т. Парсонс, «емпірично було майже очевидно, що «вченим професіям» відводиться дедалі помітніше місце у суспільстві, тоді як ідеологічної постановці питання — капіталізм проти соціалізму — де вони фігурували взагалі» [47]. У різних версіях проблематика розумової праці розглядалася по-різному. Структурування різних форм розумової праці за радянського соціалізму було результатом історичної боротьби та вибору стратегій. У всякому разі воно не може бути зведене до абстрактних понять або виступати характеристикою способу виробництва в цілому, як пропонує в своїй теорії експлуатації Д. Е. Ремер [48].

Фундаментальні питання класової теорії вирішуються абстрактному рівні; деякі фахівці позначають їх як метафізичні [6]. Йдеться про критерії класів: чи слід концептуалізувати їх у термінах власності, експлуатації, панування,

ринкових здібностей, різних форм капіталу чи, можливо, відчуження? У чому основні мотиви цього невпинного пошуку класових критеріїв?

Важливо усвідомлювати, що класовий аналіз є чимось більшим, ніж абстрактне постування кордонів між різними класами. Для розуміння класового аналізу треба чітко уявляти його структуру загалом [7]. Хоча в різних школах і традиціях немає згоди щодо абстрактних класових критеріїв, вони все ж таки ставлять подібні проблеми і використовують подібну аргументацію на конкретному рівні аналізу. Зокрема більшість дослідників дотримуються думки, що виникнення нових середніх класів тісно пов'язане з професіоналізацією та формуванням управлінських позицій. Деякі теоретики приймають як критерій середнього класу зайнятість у держсекторі; але тут виникають серйозні емпіричні проблеми [8].

Диференціація найманих працівників співвідноситься, з одного боку, із внутрішньо-організаційними владними відносинами, з іншого — з професійною компетентністю, самостійністю у прийнятті рішень (автономією) та освітою. Для вироблення класового критерію (за прикладом схем, розроблених у проектах Е. О. Райта та Д. Голдторпа) можна комбінувати ці фактори різними способами [31-33, 53-56].

Використовуючи такий підхід, можна встановити скільки завгодно велику кількість класових груп. Щоб уникнути цього, А. Гідденс [29], надбудовує веберіанське поняття соціального класу ідеєю структурування - теоретичною концептуалізацією способу, за допомогою якого численні класові позиції оформляються в кілька конкретних колективностей, що утворюють основу класової поведінки.

Поняття структурування, прийняте у проекті дослідження класів, відрізняється від запропонованого Гідденсом як щодо критерію класів, так і змістом структурування. Якщо Гідденс починає з веберіанського розрізнення трьох типів ринкових здібностей (власність коштом виробництва, освітні чи технічні навички, фізична робоча сила), дана теорія ґрунтується на владних відносинах усередині виробничих організацій, і навіть на розрізненні форм

розумової праці. Це означає, що ті аспекти, які для Гідденса служать джерелом безпосереднього структурування, в даній теорії перетворюються на класові критерії [29].

З початком ринкових реформ та масовим збідненням населення на початку 1990-х років, чисельність середнього класу різко скоротилася, а криза 1998 р. примусила деяких учених заговорити про його смерть. Однак, незважаючи на те, що середній клас дійсно сильно постраждав від кризи 1998 р., однак, середній клас і в 1999–2000 роках, продовжував існувати як масовий соціальний суб'єкт [1, с.46].

З наведеною траєкторією його еволюції в період 1980-1990-х рр. згодні майже всі дослідники, котрі займаються проблематикою виникнення та розвитку середнього класу в Україні, хоча оцінки його чисельності у різні періоди новітньої вітчизняної історії, як і використовувані щодо виділення критерії, помітно різняться. При цьому економісти, на відміну від соціологів, протягом усього цього періоду оцінювали середній клас як масову групу.

Що ж до подальшої долі середнього класу у України, то тут позиції різних дослідників розходяться. Так, В. Рябіка, керівник однієї з найбільш авторитетних груп, що працюють у цьому напрямі, вважає, що чисельність середнього класу, що становила на початку 2000-х рр. близько 20% населення, згодом залишалася практично незмінною [6]. Також оцінюють частку середнього класу і Кузьменко Т., який відзначає, що «підйом <...> 1999-2007 рр.. не змінив ні частку, ні становище середнього класу» [4].

У той самий час група, що працює під керівництвом Симончук О.В., вважає, що у 2003–2008 роках чисельність середнього класу зросла, в економічну кризу 2008-2009 років скоротилася, до 2010 р. відновилася, після чого «настав новий етап його зростання, при якому він “переступив” рубіж 40% і стабілізувався на цьому рівні» [10].

Однак масштаб цих розбіжностей сильно контрастує з тим, як економісти оцінюють траєкторію розвитку та чисельність середнього класу в Україні у 2010-х, особливо при проведенні крос-національних досліджень.

Вони, як і раніше, вважають український середній клас більш масовим, ніж соціологи: так, наприклад, у публікаціях Світового банку говориться, що середній клас, який визначається як частка населення, споживання якого на душу населення становить не менше 10 дол. на день за паритетом купівельної спроможності (ПКС), з 1990-х рр. різко зріс і склав у 2020 р. у Україні близько 60% від загальної чисельності населення [9].

Такі різні думки пов'язані з різницею того сенсу, що вкладається в поняття «середній клас» представниками різних наук і безпосередньо залежить від дослідницьких завдань економістів та соціологів. Особливості методології застосування економічного та соціологічного підходів до виділення середнього класу на прикладі ситуації в Україні становлять основний предмет аналізу дослідження у кваліфікаційній роботі.

Якщо ж говорити не про загальний підхід, а про підхід на рівні методик, то економісти виділяють середній клас (у разі використання критерію доходу) двома основними способами.

У першому з них, що застосовується зазвичай для крос-національних досліджень та вивчення глобального середнього класу, використовується абсолютний розмір доходів (тому цей підхід і називається абсолютним). При цьому межі доходів середнього класу задаються, як правило, у діапазоні від 10 до 50 дол. за ПКС [9, 19, 44 та ін.].

При всіх плюсах такого методу (можливість міжнародних зіставлень, простота розрахунків тощо) він має й низку мінусів.

По-перше, дискусійна сама методика розрахунку паритету купівельної спроможності: навіть великі міжнародні організації використовують із цією метою істотно різняться методики.

По-друге, дискусійні межі в 10 і 50 дол., оскільки обидва ці показники – апріорно задані величини, внаслідок чого регулярно робляться спроби використовувати для виділення середньо дохідних верств, особливо в країнах, які розвиваються, та інші прибуткові «пороги». Проте з метою аналізу

глобального середнього класу метод, заснований на фіксуванні певних абсолютних його кордонів, є основним.

Другий підхід, застосовуваний економістами (і часом і соціологами) виділення середнього класу, у своїй основі полягає в тому, що він має перебувати між нижчим і вищим класами суспільства, отже, його доходи мають відповідати середнім доходам населення тієї чи іншої країни. Методично це означає, що він виділяється щодо медіанних для конкретного суспільства доходів, тому називається відносним. Однак цей підхід успішно працює лише за двох умов.

По-перше, середній рівень доходів, що використовується в його рамках, повинен перевищувати «рису бідності» (прожитковий мінімум) у конкретному суспільстві та дозволяти представникам середнього класу успішно вирішувати відповідно до існуючих стандартів свої насущні матеріальні проблеми, включаючи забезпечення житлом, медичною допомогою та освітою (що сприймається, відштовхуючись від досвіду розвинених країн, як сутнісні особливості життя середнього класу). По-друге, ризики бідності для його представників (тобто ймовірність для них виявитися протягом 3–5 років серед тих, хто має доходи нижче прожиткового мінімуму) не повинні перевищувати 10% [42].

Ці обмеження означають, що, хоча за відносного підходу середній клас сприймається як група людей із середніми для цього суспільства доходами, нижня межа цих доходів може бути навіть вище медіани залежно від рівня медіанного доходу населення певної країни.

Відносний метод кращий, коли аналізується ситуація із середнім класом у тій чи іншій окремо взятій країні. Він дозволяє краще оцінити корективи, необхідних її соціальної політики до розширення цієї групи.

В рамках відносного підходу як нижня і верхня меж середнього класу зазвичай використовуються «пороги», що відповідають 0,75 і 2 медіанам середньодушових доходів у домогосподарстві [20]. При цьому в країнах з сильною регіональною чи поселенською нерівністю доходів для виділення

середнього класу в такому його трактуванні у певних локальних спільнотах можуть використовуватися не «крайні», а регіональні чи поселенські медіани дохідного розподілу.

І тут середній клас суспільства загалом сприймається як сукупність середніх класів відповідних територіальних спільнот. Є й дослідження, також виконані у межах відносного підходу, де за основу виділення середнього класу приймаються квінтильні (зазвичай 3 чи 3-4) чи децильні (3-9) дохідного розподілу, але найпоширенішим є все-таки відлік медіани [20].

Природно, що цими підходами весь спектр методик, використовуваних економістами виділення середнього класу, не вичерпується. Застосовуються також різні методи оцінки як поточних доходів, а й наявного майна, чи поєднання доходів і майна. Середній клас може виділятися також із використанням ризи бідності та коефіцієнта мультиплікації, за часткою витрат на продукти харчування, по можливості задоволення своїх базових потреб тощо.

Однак саме абсолютний та відносний підходи до виділення середнього класу на основі поточних доходів поширені у світі найбільш широко та активно використовуються, у т. ч. міжнародними організаціями [52]. І за абсолютному, і за відносному підході середній клас підрозділяється зазвичай з погляду його структури нижній середній і власне середній класи. Верхній середній клас – явище іншого порядку і зазвичай входить у складі вищих класів.

За соціологічного підходу до аналізу середнього класу методика його виділення набагато складніша, ніж у межах досліджень економістів. Це пов'язано з тим, що в соціології під середнім класом у явній чи неявній формі маються на увазі індивіди, які перебувають у серединній статусній групі за сукупністю їх позицій у ключових стратифікаційних ієрархіях – або лише в ієрархіях власності та влади, або також у ієрархіях престижу та поточних економічних можливостей / способу життя (в рамках нео-веберіанської традиції). У цьому основою методики виділення представників середнього класу зазвичай приймається професійний статус людини. Саме він дозволяє

відокремити власників підприємств та самозайнятих осіб від найманих працівників, що для товариств індустріального та пізнього індустріального типу важливо також і для розуміння специфіки місця людини в ієрархії престижу. При цьому наймані працівники також суттєво диференційовані в собі за критеріями влади та престижу: одні з них можуть впливати на прийняття рішень у своїй організації (хоча самі їх не приймають), а інші – ні. Ще одна форма їхнього владного ресурсу пов'язана з тим, що частина з них має можливість визначати ті чи інші характеристики своєї трудової діяльності (її зміст, графік роботи тощо), а інші такої можливості не мають. Усе це пом'якшує ефекти відчуження праці і підвищує суб'єктивне благополуччя людини, відповідно – привабливість і престижність відповідної праці. Вплив має наявність цих форм владного ресурсу і на рівень доходів [11].

Зазвичай різні форми владного ресурсу, що визначають місце в ієрархії, притаманні людям, які займаються складними видами діяльності, що передбачають високий рівень освіти, який і сам по собі є престижним і підвищує загальний статус людини.

Облік наявності високого рівня освіти та кваліфікації важливий за соціологічного підходу до середнього класу ще з однієї причини. Як зазначалося вище, місце у загальній статусній ієрархії також впливає, поруч із престижністю місця людини у владній ієрархії і характеру його праці у цілому, обсяг що у його розпорядженні власності.

Однак у світі для широких верств населення це вже не так власність у вигляді матеріальних або фінансових активів, скільки власність у вигляді так званих інкорпорованих видів капіталу. Найважливіший з них в умовах пізнього індустріальних та постіндустріальних суспільств – людський капітал. Тому одна з основних відмінностей представників середнього класу від верств, що перебувають у суспільній ієрархії нижче його – наявність у його представників такого рівня освіти та кваліфікації, який не тільки престижний, а й здатний приносити додатковий по відношенню до типового для даного суспільства дохід від трудової діяльності.

Рівнем освіти, завдяки якому можна покращити свій клас, в нашій країні для всіх професійних груп є лише вища освіта [3]. Відповідно, поряд із професійним статусом для виділення представників середнього класу в ієрархіях влади та власності зазвичай використовується також критерій наявності рівня освіти, яка приносить дохід (ренту).

Ці критерії тісно пов'язані один з одним, оскільки певний тип професійної діяльності, як правило, має на увазі і наявність відповідного рівня освіти. Однак у українських умовах такий зв'язок простежується далеко не завжди [5], і в нашій країні при виділенні середнього класу обов'язково необхідно враховувати обидва критерії. Більше того, оскільки в Україні і освіта, і професійний статус виявляються менш жорстко пов'язані з рівнем заробітної плати індивідів, ніж у розвинених конкурентних економіках, то при виділенні середнього класу в ній необхідно враховувати і критерій доходу як додатковий «фільтр».

Вже близько 80 років у соціології існує ще один підхід до виділення середнього класу. Він описує так званий суб'єктивний середній клас, тобто тих, хто сам себе ідентифікує як його представників [7]. Цей підхід важливий для виміру рівнів соціально-психологічного благополуччя та потенціалу соціальної напруженості у суспільстві.

Самоідентифікація в його рамках зазвичай проводиться на основі результатів або вербальних тестів (само віднесення себе до середнього класу в рамках запропонованого для самоідентифікації закритого списку елементів соціальної структури), або графічних тестів, коли людина відносить себе до серединних позицій у рамках графічного зображення ієрархії статусних позицій у суспільстві. Іноді критерій самоідентифікації із середнім класом включають також багатокритеріальні методики його виділення [15], хоча суб'єктивний середній клас – явище принципово іншої природи, і такого роду змішання підходів швидше додатково заплутує ситуацію, ніж прояснює її.

1.2. Сучасні позиції у ключових аспектах формування середнього класу в Україні: методологія емпіричного аналізу

Як було визначено у попередньому розділі дослідження, економічний та соціологічний підходи до вивчення середнього класу фіксують два різні соціальні феномени. При цьому в суспільствах такого типу, як українське, економічний статус відіграє важливу роль для визначення місця в інтегральній статусній ієрархії. Також, застосування соціологічного підходу до середнього класу є на нашу думку доцільнішим не тільки тому, що рівень доходів у них менш жорсткий, ніж у розвинених країнах, і тому що пов'язаний із професійним статусом, але й тому, що можливість вести певний спосіб життя входить, на думку українців, до найважливіших критеріїв статусу людини в суспільстві [16].

При цьому необхідно уточнити, де проходить межа благополуччя в Україні, тобто який рівень доходів відбиває перебування на серединних позиціях у ієрархії економічних статусів, визначальних і характерний середнього класу спосіб життя.

Вирішуючи це завдання, ми відштовхувалися передусім від результатів великого дослідження вказати, яке дослідження, ким проведене особливостей прибуткової стратифікації сучасного українського суспільства за кілька років [4]. У цьому дослідженні на основі аналізу життєвих можливостей та ризиків індивідів з різним рівнем доходів, способом і рівнем життя, стійкістю матеріального становища за кілька років було показано, що в сучасній Україні кордоном відносного благополуччя є рівень доходів, що відповідає приблизно 1,25 медіани доходного розподілу. У різні роки відповідно до різних фаз економічного циклу цей кордон може дещо коливатися залежно від того, яку саме медіану доходів брати за основу: в середньому по країні, регіональну чи континентальну. Однак ці коливання у будь-якому випадку мають незначний характер. При цьому група, чий доходи розташовуються в діапазоні 0,75-1,25, перебуває вище риси бідності і також характеризується певними ознаками благополуччя, яке, однак, дуже нестійке за своїм характером, і якщо для групи

з доходами вище 1,25 медіани ризику потрапляння в бідність протягом кількох років становить менше 10%, то для групи з доходами 0,75–1,25 медіани вони в рази вищі [19].

Для додаткової перевірки цих висновків та визначення межі поширеності характерного для середнього класу способу життя станом на 2021 р., виділяють різні доходні групи: з доходами не більше 0,75 поселенської медіани, від 0,75 до 1,25 медіани та понад 1,25 медіани. Поселенська медіана була обрана частково тому, що спосіб життя в різних типах поселень диференціюється в Україні не меншою мірою, ніж під впливом різниці в доходах, а частково через сильні відмінності цього показника в різних типах поселень.

В умовах, коли близько 40% працюючого населення та багатомільйонна маса непрацюючих українців (у сумі понад дві третини населення) взагалі не мають владного ресурсу, наявність будь-якої з його форм вигідно виділяє їх власників і свідчить про їхнє розташування на серединних позиціях в ієрархії владних статусів. З точки зору типовості такого роду позицій для представників різних професійних груп це означає приналежність до тих, хто займає серединні позиції в ієрархії владних статусів насамперед керівників та професіоналів, а також, з певною часткою умовності, «на пів» професіоналів та представників рутинної нефізичної праці (т. е. 1–4 класів з ISCO-08). Таким чином, і в українських умовах серединні позиції у владній ієрархії характерні насамперед для професійних груп «менеджерів середньої ланки» зайнятості, яких традиційно розглядають, як базу виділення середнього класу при соціологічному підході до нього на Заході.

Хоча в нашій країні у складі цих груп є досить численні підгрупи, позиції яких в ієрархії владних статусів через специфіку розподілу владних повноважень у вітчизняній виробничій культурі не можна віднести до серединних, їх представники характеризуються відносно високими порівняно з представниками інших професійних класів статусними позиціями більшої престижності зайнятості у сфері менеджменту.

До середнього класу за критерієм професійного статусу в виділеному масиві [14, с.29-30] даних могли бути віднесені 42,7% опитаних: з них 61,6% становили працюючі, 28,3% – пенсіонери, що не працюють, з відповідним професійним статусом у минулому, а решта 10,1% – непрацюючі з інших причин, які також мали у минулому відповідний професійний статус.

Ще одним критерієм для віднесення до середнього класу в його соціологічному трактуванні є, як уже згадувалося вище, рівень освіти, що вимірюється або кількістю років навчання, або (частіше) наявністю диплома про закінчену освіту певного ступеня.

Цей критерій, як і професійний статус, також важливий не сам собою, бо як свідчення місця у певній статусній ієрархії, у разі – ієрархіях власності і престижу. У числі речей на вищу освіту є не тільки монетарні, а й немонетарні, у т. ч. пов'язані з більшою ймовірністю володіння владним ресурсом, зв'язок якого з рівнем освіти простежується в сучасній Україні навіть у рамках тих самих професійних груп.

У професіоналів з вищим та з нижчим рівнем освіти, наприклад, ресурс впливу на прийняття рішень на роботі зустрічається у 60,3 та 37,1% випадків відповідно. У кваліфікованих робітників із вищою освітою владний ресурс мають 55,8%, а без вищої освіти – лише 28,7%. Більше того, робітники з вищою освітою здебільшого характеризуються також вищим рівнем заробітної плати, ніж решта робітників. Те саме характерно і для інших професійних груп. Все це говорить про виправданість для всіх них, а не тільки для тих, де воно передбачається посадовими інструкціями, включення критерію освіти при виділенні середнього класу.

За критерієм наявності вищої освіти до складу середнього класу в в виділеному масиві [14, с.29-30] пройшли 27,3% опитаних: 67,7% з них становили працюючі, 18,6% - пенсіонери, що не працюють, а решта 13,7% - не працюючі з інших причин.

Інші групи характеризуються більшою чи меншою неконсистентністю їх статусів. У зв'язку з цим постає питання: які з цих характерних

неконсистентністю статусів груп можна віднести до середнього класу, а які ні, і де саме за всієї її неминучої умовності проходить кордон між середнім класом та іншими українцями? Для отримання відповіді на ці питання в виділеному масиві [14, с.29-30] всіх виділених груп за низкою ключових особливостей, які зазвичай враховуються при класовому аналізі в його нео-веберіанській традиції. Ред.

Однак слід враховувати, що отримані результати – скоріше ілюстрація застосування практично висловлених вище методологічних міркувань, ніж спроба уявити ще одну версію про писання українського середнього класу.

Розглядаючи міжнародний досвід, до прикладу в фінському проекті класовий аналіз є складним багаторівневим процесом. У його основі лежить розрізнення класової позиції та класової ситуації. Класова позиція - це відносини панування у процесі виробництва. Класова ситуація співвідноситься з конкретнішими речами: і відтворенням життя (дохід, освіту, становище ринку праці), і умовами праці. Таким чином, аналізу класової свідомості, організації та дії класових суб'єктів (класових формувань) має передувати аналіз зв'язків між класовою позицією та класовою ситуацією.

Розробка адекватних критеріїв нових середніх класів потребує тематизації щонайменше наступних процесів: професіоналізації; формування управлінських ієрархій; відділення конторської роботи від управлінської та відповідних змін у самій природі конторської роботи; розвитку обслуговуючої праці як особливої форми найманої праці та її ієрархізації; змін, що відбулися в положенні кваліфікованих фахівців та у вимогах до їх кваліфікації та, нарешті, розвитку форм організації праці, характерних для малих підприємств.

Основні положення теоретичного аналізу класів можна сформулювати в такий спосіб:

1. Аналіз внутрішньої диференціації найманих працівників повинен починатися не з поняття експлуатації, і з поняття відчуження [8, с.50-51].

2. Відчуження безпосередньо впливає на автономію. Найманий працівник, який не бере участі у прийнятті рішень щодо інвестицій, організації

праці, методів роботи та не контролює процес своєї праці, відчужений та одночасно поневолений соціальними структурами.

Автономія – основна мета боротьби найманих працівників з приводу організації праці та технології [10]. Цей класовий критерій ґрунтується не на «абстрактних міркуваннях з висоти», але має безпосереднє відношення до досвіду.

3. Концептуалізація проблеми розумової праці не веде до емпіричного чи культурного редукціонізму, а ґрунтується на поняттях «політики виробництва» [8, с. 58-72].

4. Професіоналізація передбачає, що нові середні класи мають специфічні ресурси влади і мають власні стратегічні цілі. 5. Опис можливих класових груп впливає із структурування класової ситуації. На цьому рівні визначаються структуруючий вплив процесів, що лежать за різними формами автономії, та ефективність відповідних стратегій.

Якщо провести концептуальне розрізнення глобальної політики та політики виробництва, стає очевидним, що формування позицій у системі організації праці не можна аналізувати лише на рівні «класів у собі», треба враховувати різні ресурси та стратегії влади. Ресурси та стратегії влади, що лежать в основі розумової праці, не зводяться до дихотомії. Крім розумової праці, що породжується логікою капіталу, і автономії, що бере початок у колективності робітничого класу, існують інші ресурси влади, які не можуть бути зведені до цих основних категорій. Парадигматичним зразком таких ресурсів та стратегій влади може бути професіоналізація, яку слід вважати відправним пунктом у теоретичному осмисленні розумової праці нових середніх класів. Однак розумова праця не зводиться до тієї чи іншої стратегії; він залежить від формування управлінської ієрархії, диференціації завдань капіталу.

Багато теорій, що розглядають становище нових середніх класів, починають з якогось одного виду розумової праці. Б. Еренрайх і Д. Еренрайх запропонували цікаву та широко дискутовану теорію професійно-

управлінського класу: розумова праця використовується ними як класовий критерій [28].

Вони стверджують, що групи найманих працівників «середнього класу» - технічні працівники, керуючі та виробники культури — мають вважатися особливим класом у системі монополістичного капіталізму, класом, що антагоністично протистоїть робітничому класу.

Згідно з Еренрайхами, професійно-управлінський клас складається з працівників розумової праці, які отримують зарплату і не володіють засобами виробництва; їх основна функція у суспільному розподілі праці – це «відтворення капіталістичної культури та капіталістичних класових відносин» [28, с. 12].

Ця функція може бути явно вираженою — у найманих працівників, безпосередньо пов'язаних із соціальним контролем або ідеологічним відтворенням (вчителі, соціальні працівники, психологи, редактори та артисти), або прихованої в процесі виробництва — у управлінців та адміністраторів середньої ланки, інженерів та інших технічних працівників. Існування даного соціального класу передбачає, по-перше, що суспільний достаток досяг рівня, що дозволяє містити професійно-управлінський клас на додачу до буржуазії, оскільки сама по собі його діяльність не є продуктивною. Крім того, у класу капіталістів з'являється необхідність у соціальній групі, що спеціалізується на відтворенні капіталістичних класових відносин [28, с. 14].

Згідно з Еренрайхами також, розумова праця цього нового класу є зворотним бік «атомізації» робітничого класу, фрагментаризації його професійних навичок та культури. З одного боку, впровадження наукового управління та супутнє йому руйнування автономії робітничого класу суттєво збільшують кількість менеджерів. З іншого боку, різноманітні програми реформ, від початкової школи до громадського охорони здоров'я та соціального забезпечення, приходять зміну традиційної взаємодопомоги та культурі робітничого класу, коли розвиток товарно-грошових відносин руйнує докапіталістичні спільноти [28, с. 16].

Таким чином, за Еренрайхами, функції та інтереси робітничого та професійно-управлінського класів мають антагоністичний характер, незважаючи на те, що представники і того, й іншого змушені продавати свою працю класу капіталістів. Зростання професійно-управлінського шару найманих працівників, розумової праці ґрунтується на руйнуванні традиційних навичок та культури робітничого класу. Еренрайхи пишуть: «Три ключові процеси розвитку – реорганізація процесу виробництва, виникнення масових інститутів громадського контролю, проникнення різноманітних зручностей у життя робітничого класу — не просто «розвиваються»; вони вимагають зусиль більш-менш свідомих агентів» [28, с.16].

Відносини контролю становлять сутність контактів між професійно - управлінським і робітничим класом: викладач і студент, керуючий і робітники, соціальний працівник і клієнт і т. д. сторони професіоналів та управлінців» [28, с.17]. Передумови стабільності та автономності у положенні професійно-управлінського класу закладені в колективній дії, — вважають Еренрайхи. Характерна форма його самоорганізації – професія. Сюди включаються і очікування цього класу, і вимоги, необхідні обґрунтування таких очікувань перед іншими класами суспільства. Йдеться про спеціальні знання, які отримуються в результаті тривалого навчання; певні етичні стандарти, що мають на увазі і покликання до громадської служби; певного ступеня незалежності від зовнішнього втручання у професійну практику [28, с.26].

Еренрайхи фактично зводять розумову працю професіоналів і управлінців до нелюдського контролю, а традиційні цінності робітничого класу представляють як його протилежність. Але чи не має професійно-управлінської праці та «цивілізуючих результатів»?

У нинішній Україні ставляться завдання відтворити систему охорони здоров'я, сучасну, екологічно виправдану технологію, перебудувати освіту та культуру, модернізувати транспорт та комунікації [2]. Жодна з цих завдань може бути вирішена без професійних навичок.

Аналіз руйнування традиційних навичок та культури робітничого класу має багато спільного із твердженням про те, що радянське суспільство було найвищою мірою атомізоване. Для Еренрайхів такий стан виникає внаслідок формування професійно-управлінського класу. У радянському суспільстві причина криється у втручанні держави та партійного апарату у справи суспільства.

Жоден із трьох процесів, відзначених Еренрайхами, не проходив у радянському суспільстві так само, як і в капіталістичних системах. Процес виробництва було організовано тейлористському дусі, але економіка дефіциту сприяла збереженню свого роду «обмеженої автономії», що супроводжувалася низьким рівнем інтенсивності праці. Такий тип автономії утворюється, коли необхідно постійно пристосовуватися до неадекватних виробничих технологій [28, с. 314].

Становлення масових інститутів соціального контролю модифікувалося контролем із боку партії. Однак навряд чи партія могла виступати проти професійного контролю на рівні повсякденного життя. Швидше, у плані робітничому класу протистояли як управлінці і професіонали, і партійні бюрократи, утворювали на локальному рівні більш-менш єдину еліту. А контроль та проникнення товарних відносин у повсякденне життя обмежувалися неформальними структурами [17]. Є підстави вважати, що твердження про повну атомізацію робітничого класу перебільшено. Можна припустити, що традиційний спосіб життя робітничого класу та його культура в Україні збереглися більшою мірою, ніж на Заході.

Однак в Україні використання ресурсів влади, які надаються професіоналізацією, більш обмежене. Насправді тут ніколи не було ринку професій.

Професії функціонували усередині основних бюрократичних організацій. Західні професіонали принаймні мають можливість вибирати, займатися своєю роботою тимчасово чи постійно. Багато професій, які в розвинених капіталістичних країнах функціонують на солідній і міцній основі (наприклад,

юристи), у Радянському Союзі взагалі не мали такого роду міцної основи; партійний апарат постійно втручався у професійну практику, оформляючи та спрямовуючи її. Багато інших професій перебували не менш залежному відношенні до домінуючої ідеології. Хорошим прикладом у цьому сенсі є професія соціолога. Крім власне професіоналів тут були і так звані фальшиві професіонали, їхній «професіоналізм» впливав із становища в партії або з «організаційного капіталу» [18].

Можливості вести публічну боротьбу за професіоналізацію тут були дуже обмеженими. Очевидно, контроль за "виробництвом виробників" у професіоналів також був незначний. Це позначилося і на співвідношенні жінок та чоловіків в окремих професіях.

Традиційний спосіб мислення і етнос української інтелігенції були далекі від професіоналізму. Її діяльність полягала над спеціалізованому праці (ремеслі), а нескінченних розмовах про піднесених ідеях, шляхетних цілях і майбутнє Україні [14].

Крім того, інтелігенція відчувала всепоглинаюче почуття провини перед «народом». «Традиційна роль української інтелігенції — виступати від імені нації та всього суспільства проти недемократичної держави, захищати інтереси пригноблених верств, а не власні, осмислювати свою діяльність у тісному зв'язку з боротьбою за демократію. Це ті моральні принципи, які згуртували інтелігенцію в єдине ціле» [15].

Професіоналізм був чимось вторинним і для власної інтелігенції, створеної в сталінську епоху. Український соціолог С. Оксамитна (дод. у вступ) стверджує, що нова інтелігенція рекрутувалася зі вчорашніх напівграмотних, провінційних вуличних агітаторів, яким були незнайомі інтелектуальна рефлексивність та скептицизм. Суміш народної кмітливості та прагматичної психології породила глобальне спрощення соціальних, економічних, політичних та художніх форм діяльності. Усе це схоже західний варіант формально-бюрократичної раціональності [5].

РОЗДІЛ 2. АНАЛІЗ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ АСПЕКТІВ СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ (СК) В УКРАЇНІ

2.1. Тенденції та роль СК в формуванні соціальної економіки, економічного розвитку в Україні

Судячи з результатів застосування і абсолютного, і відносного підходів до виділення середнього класу за умов України, його чисельність в Україні досить велика. Так, якщо, спиратися на дані використаного нами масиву даних, орієнтуватися як критерій належності до середнього класу на діапазон середньодушових щоденних доходів у 10–50 дол. за ПКС, то станом на початок 2021 р. [9] у цей діапазон потрапляло майже 70% українців.

При цьому чисельність шарів, що мають доходи нижче за характерний для середнього класу за цією методикою порога, становила трохи більше 20%, а частка тих, що мають доходи менше 5 дол. за ПКС практично збіглася з часткою бідних, що розраховується згідно із даними Держстату [9]. Це підтверджує коректність даної методики в Україні для тих досліджень, які орієнтовані на завдання соціальної політики і в основі яких лежить оцінка чисельності першочергових одержувачів адресної соціальної допомоги.

Проте в цьому випадку нижня межа середнього класу виявляється нижчою за рівень офіційно прийнятого в Україні прожиткового мінімуму.

Таким чином, проблема визначення кордонів доходів середнього класу у разі використання даної версії абсолютного підходу полягає, з одного боку, у недообліку в ньому особливостей України (для нижньої межі – насамперед її клімату, а для верхньої – регіональних відмінностей вартості життя та дуже глибокої диференціації верхнього прибуткового дециля, у результаті його нижні верстви виявляються нашій країні ближче до власне середнього класу, ніж представники «middle-up» класу). Зважаючи на все, Україні необхідно або використовувати більш високі пороги доходів середнього класу, ніж 10 і 50 дол. по ППС, або виділяти середній клас з урахуванням ПКС по областях і потім агрегувати його на рівні країни, що досить складно технічно.

Що ж до середнього класу «за доходами», то це можна виділити в рамках відносного підходу, згідно нього в 2021 р. його чисельність становила в Україні 55,5% при використанні поселенської медіани доходів (якщо орієнтуватися на діапазон 0,75-2 медіани) та 57, 5% при використанні медіани країни [14].

З урахуванням тих представників масових верств, середньодушові щомісячні доходи в домогосподарствах яких були вищими за два медіани доходів, але не перевищували при цьому 100 дол. населення країни зростала до 67,6% при використанні поселенської медіани та 61,0% при використанні «країнної» медіани. Додатковим аргументом на користь включення членів цієї групи до складу середнього виступала їх приналежність до доступним для соціологічних опитувань масовим верствам населення, що у України нехарактерно представникам вищих верств.

Поєднання всіх описаних критеріїв середнього класу (середні позиції в ієрархіях влади, власності, поточних економічних можливостей/спосіб життя та обумовленого ними престижу) дає картину, представлену на рис. 2.1. [9]

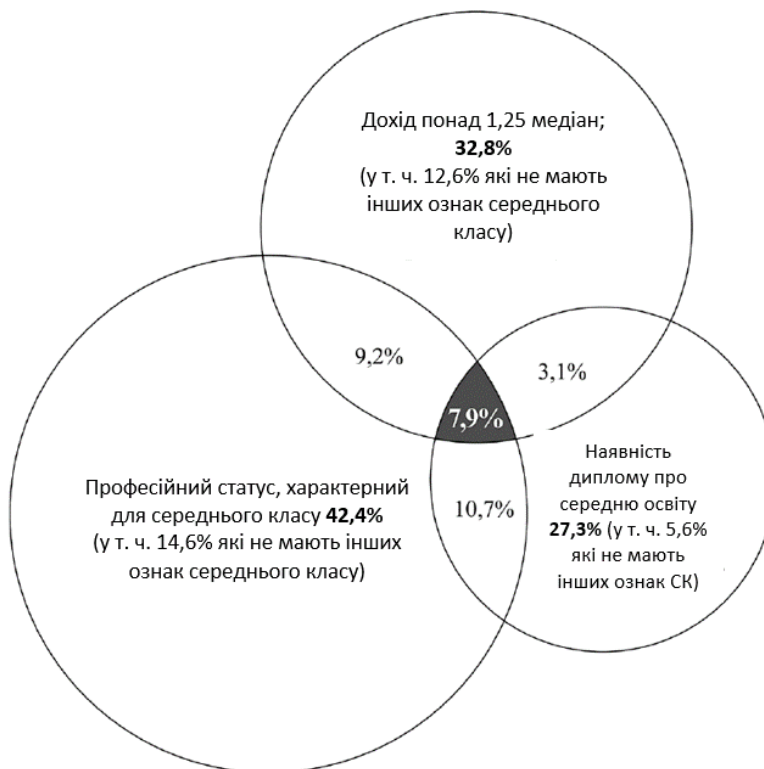

Рис. 2.1. – Частка груп з різним місцем в ієрархіях влади, власності, поточних доходів та обумовленого ними престижу у складі масових верств населення, % [9]

Одна з представлених на рис. 2.1 груп, що налічує 7,9% всіх дорослих українців, характеризується середніми позиціями відразу у всіх аналізованих статусних ієрархіях, і в цьому сенсі може бути віднесена не просто до середнього класу, але і до його ядра, для якої характерна консистентність (узгодженість) позицій її членів у всіх ключових статусних ієрархіях.

Такі ж консистентні і позиції групи, не представлені на рис. 2.1, але є найчисленнішою з усіх, що розглядалися в ході дослідження (36,7%), яка одночасно знаходиться на нижніх позиціях у всіх статусних ієрархіях, тобто не має жодного з враховувалися ознак середнього класу.

Результати проведеного нами аналізу свідчать, що у сучасній Україні як межі доходів середнього класу справді можна розглядати 1,25 медіани доходів, а чи не середину (медіану) дохідного розподілу чи нижчий поріг, оскільки лише з цього рівня:

- нормою стає оплата освітніх, оздоровчих та/або туристичних послуг (три чверті групи з доходами від 1,25 медіани використовували їх за останні 3 роки за половини (49,4–51,1%) у групах з доходами від 0,75 до 1,25 медіани та не більше 0,75 медіани);

- платні медичні послуги починають використовуватися безумовною більшістю групи (61,9% при тому, що за останні 3 роки у групах з доходами від 0,75 до 1,25 медіани та не більше 0,75 медіани їх використовували для когось із членів домогосподарства 54,1 та 49,8% відповідно); при цьому, що ще важливіше, тільки при доходах більше 1,25 медіани більшість тих, хто використовував ці послуги, робить це через низьку якість безкоштовних аналогів, а не через недоступність останніх, як це відбувається в групах з нижчими доходами;

– різко посилюється активність на ринку житлової нерухомості (придбати або побудувати житло вдалося за останні 3 роки 16,0% представників групи з доходами понад 1,25 медіан та лише 9,1% членам групи з доходами 0,75–1,25 медіани); крім того, житла представників цієї групи приблизно на 20% просторіше, ніж у групи з доходами 0,75-1,25 медіани, і практично завжди мають усі комунальні зручності; житлова ситуація у групі з доходами до 0,75 медіани при цьому найгірша;

– починає домінувати (62,1%) впевненість, що їм нескладно зводити кінці з кінцями; у групах з нижчими доходами цієї точки зору дотримується безумовна меншість, те саме відноситься і до очікувань на наступний рік.

Елітні та суб-елітні групи, що потрапляють у соціологічні опитування. верхні. Загальна чисельність групи із середньодушовими доходами понад 1,25 поселенської медіани склала у використаному масиві даних 32,8% опитаних. Ще близько третини налічувала група з доходами 0,75-1,25 медіани, яка, хоч і входить у розвинених країнах до складу середнього класу, складаючи в них так званий нижній середній клас, в принципі не може розглядатися в Україні, як було показано вище як складовий елемент середнього класу.

Що ж стосується місця в ієрархії влади, то серединні позиції в ній у сучасному українському суспільстві можуть бути визначені стосовно масових верств населення тільки на основі аналізу поширеності серед їхніх представників позицій, що задовольняють хоча б одній з наступних умов: (1) вони передбачають розпорядження ресурсами своєї організації; (2) вони дають можливість впливати на прийняття рішень, пов'язаних із діяльністю організації; (3) працівники, що їх займають, характеризуються хоча б частковою автономністю праці.

Позицій, які задовольняють усім трьом цим умовам, у України порівняно небагато – близько 10% всіх робочих місць. Два види владного ресурсу мають 8,5% працюючих українців, а один – 40,6%, причому в більшості випадків це автономність праці, характерна для більшості керівників, професіоналів та «на пів» професіоналів.

У представників рутинної нефізичної праці його автономність характеризує вже менше половини групи, хоча загалом владний ресурс є у більшості (57,1%) її представників [34].

Підприємці, само зайняті та працюють у сімейному бізнесі також у переважній більшості відносяться до середнього класу не тільки через наявність у них власності у вигляді бізнесу, а й за своїм владного статусу. У всякому випадку, ті їх представники, які потрапляють у масові опитування, приблизно 90 % випадків (інші переважно працюють у сімейному бізнесі, не маючи жодних форм владного ресурсу) можуть бути віднесені до тих, хто займає серединні позиції в ієрархії влади.

Така форма владного ресурсу, як ресурс впливу, властива більшості лише серед керівників та професіоналів, а право прийняття рішень, що належать до організації чи її підрозділів, – лише керівникам.

Також далі на підставі порівняльного із міжнародним, аналізу можемо продовжити дослідження середнього класу у світовому співвідношенні вивчення даного актуального питання.

Слід означити, що в сучасному світовому баченні, основу нових середніх класів становлять наймані працівники, які мають професійні, пов'язані з капіталом, і науково-технічні типи автономій, незалежно від своїх управлінських функцій, і навіть ті, хто виконує управлінські функції у конторській роботі.

Ті, хто зайнятий виконавською конторською працею з деякою часткою автономії, а також майстри, обслуговуючий персонал і працівники малих підприємств, які мають автономію, утворюють групу з суперечливим класовим становищем — посередині між ядром нових середніх класів та робітничим класом.

У класової ситуації цих груп можна знайти риси, характерні як ядра нових середніх класів, так робочого класу.

Нарешті, всередині цих типів автономій управлінські пости знаходяться ближче до ядра нового середнього класу. Вони становлять 27% зайнятого

населення – цей показник практично не відрізняється від чисельності цієї групи в населенні інших розвинених країн (табл. 2.1).

Таблиця 2.1

Співвідношення чоловіків і жінок у різних соціальних класах, % *

Соціальне положення	США	Швеція	Норвегія	Канада	Фінляндія	Україна
Ядро нових середніх класів	25	20	27	27	23	27
чоловіки	33	24	35	32	29	32
жінки	18	14	16	20	16	25
Периферія нових середніх класів	23	30	25	24	31	25
чоловіки	24	28	23	24	31	23
жінки	23	33	28	24	32	27
Робочий клас	51	50	48	49	46	48
чоловіки	44	48	42	44	40	45
жінки	59	53	56	56	52	50
Усього,	1504	1037	1491	1467	790	1458

* Дані «Порівняльного дослідження класової структури та класової свідомості» (Керівник Е.О. Райт) [53-56]. Відомості про Україну засновані на репрезентативній для європейського регіону вибірці та зібрані на початку 2021 р. [9]

Структурна особливість Україні полягає у відносно високій питомій вазі жінок у складі ядра нового середнього класу — у два рази вище, ніж, наприклад, у Швеції та на п'ять процентних пунктів вище, ніж у Канаді. Натомість частка жінок у російському робітничому класі — найнижча із шести країн, що порівнюються. Загальна тенденція — зниження частки жінок зі зростанням вимог до професійної кваліфікації і соціального статусу — в Україні виражена слабше, ніж у Європі та Америці. Ймовірно, це наслідок характерної для дореформеної України високої зайнятості жінок, особливо на посадах середніх службовців.

Дохід представників нового середнього класу в Україні на 44% більше, ніж дохід робітників. У ця різниця становить 85%, у Канаді — 90%, інших

країнах — від 54 до 66%. Вочевидь, у розподілі доходів Україна зберігає егалітарну традицію, хоча загальні структурні співвідношення повторюють відомі параметри соціальної диференціації. У всіх класових групах спостерігаються суттєві відмінності в доходах чоловіків і жінок, причому максимальні відмінності властиві периферії середнього класу, тоді як варіація в його ядрі та робочому класі приблизно однакова: 46 та 42 процентні пункти. Це свідчить, швидше за все, про неоднорідність периферійних груп, які включають традиційно жіночі професії (в Україні — передусім сфера торгівлі та обслуговування).

Частка жінок у основних соціальних групах та диференціація доходів є важливими структурними змінними. Однак, справа цим не обмежується. Аналіз класової ситуації передбачає змінні суб'єктивного ряду, у тому числі встановлення на навчання, релігійність, ставлення до боротьби за свої інтереси тощо. Варіація даних змінних між ядром нового середнього класу, периферією нового середнього класу та робітниками відносно невелика за винятком, мабуть, низької частки осіб, які займаються постійно контрольованою роботою, у ядрі нового середнього класу та високої – у робочому класі (табл. 2.2).

Таблиця 2.2

Деякі соціологічні характеристики обстежених окремо за соціальними класами, %

Соціологічні ознаки	Ядро нових середніх класів	Периферія нових середніх класів	Робочий клас
Мають спеціальну підготовку	80	77	67
Висловлюють бажання вчитися	50	41	25
Виконують щоденно контрольовану роботу	12	28	45
Виконують роботу, що не піддається контролю роботу	29	25	13.
Задоволені роботою	72	66	61
Не брали участі у боротьбі за свої інтереси	89	85	94
Релігійні	22	28	35
Вважають за потрібне залучати працівників до впровадження нових технологій	48	45	27
Вважають за потрібне участь працівників у прийнятті	48	40	30

рішень			
Вважають неминучим поділ працівників на фахівців та виконавців	72	74	70
Вважають державу відповідальною за зубожіння народу	81	88	86

З іншого боку, 33 відсоткові пункти — не дуже велика варіація, адже інтенсивність контролю була критерієм розрізнення самих класових груп. За іншими показниками новий середній клас близький до робітників: переважна більшість і тих та інших ніколи не брали участь у боротьбі за свої інтереси, 61% робітників та 72% представників ядра середнього класу задоволені роботою, від 81 до 86% вважають державу відповідальною за зубожіння. В цілому можна вважати, що соціальній структурі зайнятого населення Україні властива певна однорідність.

Серед змінних, які виявляють істотну диференціацію країнами,— можливість професійної кар'єри. Найбільша питома вага тих, хто вважає за можливе своє посадове зростання, виявляється серед представників нового середнього класу та робітників у США (табл. 2.3).

Дещо нижче значення даної ознаки у фінів та канадців. Якщо прийняти відповідь на питання про можливість кар'єри як індикатор успіху, то найбільше процвітають у цьому плані США, Фінляндія та Канада. Швеція, Норвегія та Україна характеризуються відносно низькими можливостями посадового просування працівників, чи то тому, що в цих країнах справді важко підвищити свій професійний статус, чи шведи, норвежці та українці не надають великого значення кар'єрі. У кожній країні ядро середнього класу характеризується великими можливостями просування, але особливість України в тому, що навіть успішна кар'єра не приносить додаткових благ: як кажуть, тут нема чого потіти. Цим Україна відрізняється від капіталістичних країн.

Таблиця 2.3

Залежність частки позитивно, оцінюють можливості просування посади від соціального становища, %

Соціальне положення	США	Швеція	Норвегія	Канада	Фінляндія	Україна
---------------------	-----	--------	----------	--------	-----------	---------

Ядро нових середніх класів	38	13	16	29	34	12
Периферія нових середніх класів	33	6	9	22	35	10
Робочий клас	31	4	7	22	26	5

Одним із наслідків слабкої соціально-класової диференціації в Україні є недостатня виразність класової самосвідомості, прагнення захищати свої інтереси. Загалом представники середнього класу виявляють більшу ініціативу та готовність до дії, ніж робітники, рівень класової консолідації яких невисокий.

Таблиця 2.4

Залежність установки на економічну самостійність від соціального стану,

%

Соціальне положення	США	Швеція	Норвегія	Канада	Фінляндія	Україна
Ядро нових середніх класів	58	42	23	55	30	46
Периферія нових середніх класів	60	38	24	46	31	50
Робочий клас	61	40	25	46	26	42

Розглядаючи дані у табл. 2.4, бачимо, що 42% робітників в Україні хотіли б зайнятися власним бізнесом. Ця цифра не суттєво відрізняється від частки таких людей у складі середнього класу. Аналогічним чином соціально-структурні ознаки практично не впливають на бажання мати свій бізнес і в країнах Північної Європи, і Канади, і США. Загальна установка на підприємництво є найвищою у США: 58-61%.

Таким чином, можна визначити роль та тенденції СК в Україні, які говорять про те, що у порівняльному із світовим досвідом, політика середнього класу в Україні має спиратися на підтримку працюючого населення, забезпечення випереджального зростання зарплатні, захист інтелектуальної власності та зміцнення на цих засадах становища висококваліфікованої робочої

сили, а також на підтримку підприємництва. Становлення середнього класу в українському суспільстві має відбуватися не шляхом створення принципово нового соціального угруповання, а за допомогою поступової трансформації відповідних соціальних груп і способу їх життя [6, с.35].

Говорячи про фахівців як про основу майбутнього українського середнього класу, потрібно зауважити важливу роль соціальної політики. Ця група володіє відповідним переліком важливих рис, притаманних середньому класу європейського типу. Необхідно лише забезпечити принцип соціальної справедливості, відновивши престиж професій, шляхом суттєвого підвищення заробітної плати. Представники саме середнього класу мають кваліфікацію та володіють інноваційною поведінкою, в більшій частині є трансляторами цінностей суспільства та культури, закріплюють досягнуті результати та відтворюють досягнення в наступних поколіннях. Представники середнього класу є найбільш освіченою та кваліфікованою соціальною базою трудового потенціалу.

В Україні на сучасному етапі немає повноцінного середнього класу, і він не так скоро з'явиться. Це пов'язано зі структурою нашого суспільства. З одного боку політична еліта не дає змоги створити в Україні середній клас, а з іншого самі люди які насправді не хочуть бути середнім класом, тому що середній клас - це не тільки дохід та пільги, а й менталітет, це бажання працювати, а не гарувати «по чорному» як звикли робити українці, працювати як європейці, японці, американці для яких робота - це частина життя, в якій вони можуть реалізувати свій потенціал та організація, яка дозволяє їм це зробити, отже потребують свого розгляду перешкоди ц формуванні СК на сучасному етапі.

2.2. Характерні особливості різних підгруп середнього класу (СК) в Україні

Особливості використаного масиву даних приведених на рис. 2.1 дозволяють нам порівняти виділені групи з різним місцем в основних статусних ієрархіях за такими показниками, як:

- наявність ключових ресурсів (владного ресурсу, людського та соціального капіталу, доходів тощо);
- рівень добробуту та особливості споживання;
- стійкість зайнятості та доходів у несприятливих зовнішніх економічних умовах;
- соціальна захищеність та особливості позицій на ринку праці;
- специфіка соціального відтворення та характер соціальних зв'язків; - особливості статусної та класової ідентичності.

Для спрощення цього порівняння при укрупненні представлених на Рис. 2.1 груп до п'яти ми об'єднали тих, хто мав або здатний приносити монетарні та немонетарні ренти рівнем освіти, або типовою для середнього класу «менеджерською» зайнятістю, в одну групу.

Логіка такого об'єднання ґрунтувалася на тому, що «менеджерська» зайнятість і володіння дипломом вузу частіше здатні давати кумулятивний ефект у разі їх одночасної присутності.

Так, заробітну плату понад 1,25 її поселенської медіани отримували 29,3% тих, хто мав або типовий для середнього класу характер зайнятості, або диплом про вищу освіту, у той час як у групі тих, у кого були обидві ці ознаки, відповідний показник сягав 43,9%.

Частка тих, у кого на роботі порушувалися якісь базові трудові права (офіційне оформлення на роботі, «біла» зарплата, оплата відпускних та лікарняних у повному обсязі), становила серед тих, хто мав або типовий для середнього класу характер зайнятості, або диплом про вищу освіту. 28,6%, у той час як у групі українців, що характеризувалися наявністю обох цих ознак, відповідний показник був більш ніж удвічі нижчим (12,0%) тощо.

Друга група, отримана за результатами цього укрупнення, відрізнялася від першої теми, що її члени мали дохід, що дозволяє підтримувати притаманний середньому класу спосіб життя і рівень життя, хоча цей дохід найчастіше забезпечувався доходами інших членів сім'ї.

В результаті цього об'єднання загальна кількість груп, які порівнювалися за ресурсами, добробутом, особливостями споживання, стійкості зайнятості тощо, скоротилася з восьми до шести (шостою була група, у якій були відсутні всі три ознаки середнього класу). Результати порівняння цих шести груп частково представлені у таблиці 1, Додатку 1.

По характеристикам, що не увійшли до неї, відповіді розподілилися на основі тих же закономірностей. У результаті ядро середнього класу, як виявилось, мало всі особливості, що розглядалися ; у групі з доходами від 1,25 медіани і або типовим для представників ядра середнього класу освітою, або характерним йому професійним статусом цей показник становив уже 80%; у групах з доходами не нижче 1,25 медіани або наявністю одночасно вищої освіти та типового для середнього класу рівня доходів він був, відповідно, трохи нижчим і трохи вищим за 60%; більшість групи, що мала лише професійний статус або освіту, характерні для середнього класу, демонструвало наявність лише чверті з цих характеристик, а не мали жодної ознаки середнього класу не мали жодної з них.

Ґрунтуючись на цих даних, можна стверджувати, що до середнього класу в сучасній Україні можуть бути включені:

1) Особи з середньодушовими доходами у домогосподарствах понад 1,25 у їх типах поселень, типовими для середнього класу професійними статусами та вищою освітою, що становлять ядро середнього класу (7,9% дорослих українців).

2) Особи з середньодушовими доходами у домогосподарствах понад 1,25 у тому типах поселень, але з нетиповими для середнього класу професійними статусами чи вищої освіти (ближня периферія ядра середнього класу – 12,3 %). У цій групі більше половини мають також владний ресурс у тій

чи іншій його формі, тому її представники також займають серединні позиції у більшості статусних ієрархій.

3) Ті, хто володіє одночасно вищою освітою та професійними позиціями, характерними для середнього класу, але чий середньодушові доходи нижче 1,25 медіани (за умови, що вони вищі за рівень 0,75 медіани доходів у їх типах поселень, що означає в українських умовах рівень бідності). Ця група (6,9%) також посідає серединні позиції з більшості статусних ієрархій і є типовим середнім класом з погляду процесу соціального відтворення і навіть заробітних плат працюючих. Нижчий рівень середньодушових доходів у ній пов'язаний зазвичай з нехарактерною іншим підгруп середнього класу утриманським навантаженням, що свідчить, що зарплати багатьох представників українського середнього класу не передбачають навіть простого демографічного відтворення. Власники високих доходів, які не входять до характерних для представників середнього класу професійних груп і не мають вищої освіти (12,6%), але, як уже зазначалося вище, все ж таки відносно часто посідають серединні позиції в ієрархії престижу за рахунок їх затребуваності на ринку праці і відбивають її порівняно високих зарплат.

Спільно дві останні групи, хоч і з різних причин, становлять далеку периферію ядра середнього класу (19,5%).

Визначений таким чином середній клас нараховував станом на початок 2019 р. 39,7% населення країни: у його складі працюючих було 72,1%, пенсіонерів – 18,2%, які не працюють з різних причин (догляд за дітьми, погане здоров'я та ін.) – 9,7%.

При цьому, якщо використовувати не концентричну, а вертикально організовану шарову модель структури середнього класу, спрощуючи, можна сказати, що верхні позиції в цій структурі займе ядро середнього класу, а нижній середній клас – це далека периферія ядра. Близька периферія ядра середнього класу входить у власне середній (або «середній середній») клас.

На закінчення підкреслимо, що кордон між середнім класом, іншими представниками масових верств населення (тобто медіанним класом, що

характеризується серединними позиціями хоча б в окремих статусних ієрархіях (23,6%), і нижчим класом, що займає нижні позиції в усіх них) (36,7%)) досить умовна. З іншого боку, залежно зовнішніх економічних умов може змінюватися як кількість структурних позицій, які можна зарахувати до середнього класу, і індивідуальна приналежність щодо нього.

Нарешті, з часом може змінюватися і місце конкретного індивіда у структурі середнього класу. Однак важлива відмінність його представників у всіх ключових сферах життя від інших українців простежується на емпіричних даних дуже чітко. Від рівня розвитку малого й середнього бізнесу, результату партнерських відносин між державою й бізнесом, від врахування повною мірою інтересів обох сторін у значній мірі залежить ефективність подолання наслідків економічної кризи, подальше просування країни шляхом соціально-економічного прогресу, європейської інтеграції і зміцнення її глобальної конкурентоспроможності.

Основою середнього класу повинні виступати також фахівці – представники сфери освіти, медицини, державного управління. Ці групи сьогодні вже претендують на входження до середнього класу (за рівнем освіти, ідентифікації себе із середнім класом), проте рівень їх матеріального забезпечення є невідповідним з їх внеском в розвиток держави.

РОЗДІЛ 3. ОСНОВНІ ПЕРЕШКОДИ ФОРМУВАННЯ СК В УКРАЇНІ ТА ШЛЯХИ ЇХ ПОДОЛАННЯ В СУЧАСНИХ УМОВАХ

Отже, виходячи із проведеного в методологічному та аналітичному розділах дослідження аналізі умов виникнення, формування та наступного розвитку середнього класу, можемо далі сформулювати напрямки перспектив на основі проведеного дослідження.

Так, сучасний середній клас, про який говорять дослідники, – це якийсь конструкт, що є продуктом діяльності того чи іншого вченого чи групи вчених. Однак цей конструкт покликаний відображати об'єктивну реальність, оскільки в ієрархічно структурованих суспільствах завжди були, є і будуть нижні, середні та верхні верстви. 67,1% українських домогосподарств відносять себе до категорії бідних, лише 1% - до представників середнього класу [13].

У відповідь на питання про дохід, який дозволяє вважати себе представником середнього класу, 71,3% назвали суму понад 22 тис грн на місяць.

При цьому, у категорії "заможних" стоїть прочерк, тобто до багатих себе зараховують менше 0,1% українців.

Також розглядаючи існуючу статистику, слід відзначити, що лише 1,6% домогосподарств вважають, що за останні 12 місяців їх матеріальний стан покращився, 4,4% - скоріше покращився, 43,6% - залишився без змін, 29,2% - скоріше погіршився, 21,2% - погіршився.

Водночас лише 7,1% домогосподарств вважають, що їх матеріальний стан у наступні 12 місяців покращиться, 47,4% - вважають, що матеріальний стан залишиться без змін, 44,3% - погіршиться, 1,2% - не змогли відповісти по прогнозу щодо матеріального стану [13].

Отже, на підставі окресленої статистики, необхідно виділити можливості подолання перешкод формування СК в сучасних умовах в Україні. При цьому, основні підходи щодо середнього класу як реально існуючого об'єкта можна об'єднати або в економічний, або в соціологічний. Їх часто плутають, а іноді механічно поєднують, забуваючи, що вони виходять із різних теоретичних

посилок і використовуються для вирішення різних цілей. Виділений в рамках економічного підходу середній клас – це фактично середні за їх добробутом або поточними доходами шари, розуміння ситуації в яких необхідне для оптимізації державної політики.

В Україні, визначений таким чином середній клас ділиться в собі майже в рівних частках на нижній середній і власне середній класи [4].

Виділений у рамках соціологічного підходу середній клас – складніший феномен, що поєднує індивідів, які займають серединні позиції з більшості ключових статусних ієрархій, включаючи ієрархії влади, власності, поточних економічних можливостей/способів життя й престижу, який вони визначають. Індивіди можуть розташовуватись на серединних позиціях відразу у всіх цих ієрархіях, і тоді ми говоримо про консистентність їх статусів. Але ці позиції можуть і не збігатися, і тоді ми говоримо про їхню неконсистентність.

У цьому випадку виникають проблеми як мікро- (до якого класу належить людина з неконсистентними статусами в різних ієрархіях, за рахунок чого формується неконсистентність її статусів в даний момент тощо), так і макрорівнів (наприклад, які наслідки цієї неконсистентності для суспільства в цілому та економіки зокрема).

Якщо економічний підхід важливий насамперед для цілей соціальної політики, то соціологічний необхідний для розуміння сутності певного соціуму, специфіки розподілу в ньому влади та власності (в т. ч. у нематеріальних та інкорпорованих її формах), виявлення дисбалансів між активами (насамперед людським) і культурним капіталом) і одержуваними ними рентами, виділення у соціальній структурі суспільства соціальних груп, приналежність яких обумовлює в їх членів загальні соціальні події та світогляд тощо.

Кожен із цих підходів існує у ряді методологічних і методичних варіантів. Вибір із них та його коректне застосування припускають облік як завдань дослідження, а й основних особливостей того соціуму, у якому конкретний дослідник чи група вчених намагаються виявити середній клас.

З вибором та використанням методик виділення середнього класу в рамках економічного підходу особливих теоретико-методологічних питань зазвичай не виникає.

І у світовій, і у вітчизняній науковій літературі ця тема добре пророблена, і питання вибору з цих методик визначається лише завданнями дослідника. Із середнім класом у його соціологічному трактуванні ситуація принципово інша. У вітчизняній науковій літературі майже немає робіт, предметом яких були б статусні ієрархії, що існують у сучасному українському.

Можливо, тому, обираючи критерії віднесення до середнього класу, українські соціологи зазвичай не пов'язують їх із серединними позиціями в статусних ієрархіях, а просто інтуїтивно постулюють як ці критерії якісь ознаки. Це призводить до зниження евристичного потенціалу їх досліджень та неможливості плідної наукової дискусії про критерії приналежності до середнього класу в сучасному українському суспільстві. Саме тому, якщо з «економічним» середнім класом у цій статті ми обмежилися оцінкою його чисельності в Україні, то з «соціологічним» середнім класом нам довелося зупинитися на методиці виділення докладніше.

Проведений аналіз дозволив нам обґрунтувати певні індикатори знаходження на серединних позиціях у різних статусних ієрархіях на підставі чого можемо винести пропозиції по подоланню основних перешкод у формуванні середнього класу в подальшому в Україні.

Відповідь стосовно питання подолання перешкод розвитку визначається перспективою формування «професій» як соціального інституту, що з підприємництвом. Як ми визначали у ході проведеного дослідження, Україна не знала раніше, до 1991 р. про професійну діяльність населення.

В усіх постсоціалістичних суспільствах відносини між державою та приватним сектором економіки стануть, ймовірно, визначальним чинником розвитку соціальної структури. Окрім формування підприємців у колишніх соціалістичних країнах, важливу роль у соціальних змінах відіграє «третя економіка», яка частково перетинається і з державним, і з приватним сектором.

У такій ситуації класова структура стає мобільною: люди переміщуються з одного сектора до іншого і часто працюють у різних секторах одночасно. Наприклад, висококваліфіковані професіонали з державного сектору змушені підробляти і в приватному секторі. Тому в нинішній Україні виникає безліч нових класових позицій – неоднозначних та суперечливих. На Заході ж саме «державні» професіонали мають відносну владу і впливають на здійснення радикальної та соціал-демократичної політики.

Сказане значить, що інтереси ядра нових середніх класів перебувають у антагоністичному протиріччі з інтересами капіталу. Насамперед вони прагнуть зберегти соціальне значення розумової праці. У цьому сенсі їх інтерес узгоджується з капіталістичним розвитком, під час якого посилюються різницю між «розумною» і виконавчою діяльністю. Зміцнення диференційованих освітніх структур, що відтворюють особливі знання та «задуми», безпосередньо не пов'язані з процесом праці, відповідає основним інтересам груп середнього класу [14].

Безсумнівно, ядро нових середніх класів в Україні прагнучиме підпорядкувати освітню систему контролю професійних організацій. З іншого боку, мінливість класової структури, збереження старих економічних відносин лише на рівні підприємств [5], близькість середніх класів до класу робочих створюватимуть передумови становлення середнього класу за прикладом Західних країн із розвинутими економіками, які передбачають наявність розвинутих взаємовідносин між професіоналами і робітниками.

Однією з атрибутивних ознак середнього класу є високий рівень громадянської активності, яка отримує свій вияв у різноманітних формах – від участі у виборах представницьких органів влади та органів місцевого самоврядування до самодіяльного об'єднання з метою досягнення тих чи інших суспільно значимих цілей або захисту порушених прав і свобод людини і громадянина. Саме в якості суб'єкта громадянської активності середній клас може розглядатися як соціальна основа громадянського суспільства.

Важливим індикатором при аналізі стану розвитку середнього класу є показники членства громадян в політичних партіях та громадських організаціях. Разом з тим, ці показники в Україні не відповідають відповідним стандартам країн Європейського Союзу: якщо в Україні на 10 тис. населення існує 11 зареєстрованих організацій, то в Естонії – 201 організація, а в Хорватії – 85 [8].

Багато в чому перспективи середнього класу залежать від успішної адаптації населення, формування продуктивних моделей соціально-економічної поведінки. Характеристика процесу адаптації в даний час очевидна. Перш за все, на зміну надіям на державу, які домінували раніше, приходить істотно велика орієнтація населення на власні сили та можливості.

Зростання середнього класу в українському суспільстві вимагає досить тривалого періоду часу. Багато дослідників стверджують, що для збільшення чисельності середнього класу в Україні необхідне створення ряду умов:

- Структурні перетворення економіки.
- Формування особливої світоглядної позиції.
- Зміни в психології суспільства.
- Перегляд стереотипів поведінки.

У процесі розвитку середнього класу важливо враховувати економічні інтереси різних соціальних груп. Наприклад, для творчої інтелігенції основне місце в системі мотивації займає можливість самовираження, самореалізації. Для різних груп підприємців в якості особливих економічних інтересів можуть виступати: збереження або розширення частки ринку, отримання максимального обсягу прибутку, ефективна податкова політика та ін.. Різноманітність суб'єктів економічних відносин, які об'єднують середній клас, характеризується певною суперечливістю. Однак особливість його полягає в тому, що він забезпечує їх безконфліктне узгодження.

Серед найважливіших стратегічних пріоритетів успішної модернізації України в короткостроковій і довгостроковій перспективі можна виділити формування сприятливого підприємницького та інвестиційного клімату. Це, в

свою чергу, неможливо здійснити без вдосконалення системи державного управління у сфері підприємницької діяльності.

Таким чином, пріоритетними напрямками державної політики щодо формування середнього класу в Україні повинно стати зміцнення матеріального становища, через забезпечення належного рівня заробітної плати фахівців та висококваліфікованої робочої сили, а також підтримка малого та середнього бізнесу. Із розвитком середнього класу в українському суспільстві буде викорено конфліктність, яка є притаманною двополюсним соціальним системам, і Україна органічно увійде в європейську спільноту. Якщо ж частка середнього класу в суспільстві зменшуватиметься, то Україна може позбутися основ демократичного розвитку та суспільної стабільності.

ВИСНОВКИ

У проведеному нами дослідженні, було встановлено, що «менеджерський» характер зайнятості в українських умовах виступає вдалим індикатором місця людини в ієрархіях влади, власності та престижу. Однак найбільш успішно він виконує цю функцію при обліку та критерії наявності закінченої вищої освіти, оскільки саме в сукупності певні типи зайнятості та якість людського капіталу зазвичай приносять композитні ренти монетарного та немонетарного характеру.

Саме тому навіть за відносно невисоких середньодушових доходів представники групи із «менеджерською» зайнятістю та вищою освітою характеризуються наявністю більшості типових для середнього класу рис, включаючи і відносно високі зарплати, що дозволяє включати їх до складу середнього класу, незважаючи на рівень середньодушових доходів до їх домогосподарств. ах. Було встановлено також, що наявність вищої освіти навіть серед робітників забезпечує більшості тих, що володіють ним, не тільки більш високі доходи за рахунок ренти на якість їхнього людського капіталу, а й наявність певних форм владного ресурсу, що підвищують їх шанси на зайняття серединних позицій в ієрархіях влади та престижу. Великі шанси на перебування на серединних позиціях у цих ієрархіях надає і «менеджерська» зайнятість. Однак у сучасному українському суспільстві ізольовано один від одного цей тип зайнятості та наявність вищої освіти дають можливість включення до складу середнього класу тільки при порівняно високих (понад 1,25 поселенської медіани) середньодушових доходах.

Застосування цих критеріїв дозволяє визначити чисельність середнього класу в Україні станом на 2021 р. становлять приблизно в 40% від дорослого населення країни. Близько половини його становлять представники власне середнього класу (в рамках концепції концентричної структури соціальних груп є ядром усього середнього класу та ближньою периферією цього ядра), а друга половина його об'єднує представників нижнього середнього класу (далеку периферію його ядра).

Крім цього, було продемонстровано, що серединна (медіанна) дохідна група не відповідає нашій країні середньому класу в його соціологічному сенсі і що серединні позиції в різних статусних ієрархіях у сучасній Україні, як правило, досить слабо пов'язані між собою (неконсистентні). Лише кожен п'ятий представник середнього класу характеризується консистентністю серединних статусів у всіх ключових ієрархіях. Така неузгодженість статусних позицій свідчить про неміцність становища більшості представників цього класу, явну розмитість їх класової ідентичності та неминучість поширеності серед них так званої статусної фрустрації, що веде до зростання невдоволення та соціальної напруженості.

Це означає, що базою для протестних настроїв у стабільних економічних умовах в Україні виступатимуть скоріш периферійні верстви середнього класу, ніж незаможне населення. Більше того, порівняльна нечисленність середнього класу та неконсистентність статусів більшості його членів свідчать про те, що або українське суспільство ще не досягло пізнього індустріального етапу розвитку, на якому середній клас становить більшість населення (що суперечить структурі зайнятості в українській економіці), або характерна для сучасної України система соціально-економічної нерівності, «задає» структуру позицій у моделі стратифікації суспільства, відповідає етапу її технологічного розвитку. Така іманентна сучасному українському суспільству протиріччя вже в найближчому майбутньому загрожує значними соціальними трансформаціями.

В Україні на сучасному етапі немає повноцінного середнього класу, і він не так скоро з'явиться. Це пов'язано зі структурою нашого суспільства. З одного боку політична еліта не дає змоги створити в Україні середній клас, а з іншого самі люди які насправді не хочуть бути середнім класом, тому що середній клас - це не тільки дохід та пільги, а й менталітет, це бажання працювати, а не гарувати «по чорному» як звикли робити українці, працювати як європейці, японці, американці для яких робота - це частина життя, в якій вони можуть реалізувати свій потенціал та організація, яка дозволяє їм це

зробити, таким чином можемо винести власні рекомендації щодо формування середнього класу, які включають в себе розвиток у першу чергу підприємницької діяльності в Україні, у формі малих, середніх господарських структур має значний потенціал становлення середнього класу в Україні. За умов послідовного вдосконалення механізмів державного регулювання, підвищення рівня менеджменту та професійності ведення підприємницької діяльності, цей потенціал може бути перетворений у реалії, що підтверджують досвід розвинених країн ринкової економіки.

Отже, пріоритетними напрямками державної політики щодо формування середнього класу в Україні повинно стати зміцнення матеріального становища, через забезпечення належного рівня заробітної плати фахівців та висококваліфікованої робочої сили, а також підтримка малого та середнього бізнесу.

Із розвитком середнього класу в українському суспільстві буде викорено конфліктність, яка є притаманною двополюсним соціальним системам, і Україна органічно увійде в європейську спільноту. Якщо ж частка середнього класу в суспільстві зменшуватиметься, то Україна може позбутися основ демократичного розвитку та суспільної стабільності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Грищенко К., Рудницька Т. Середня майнова верства, як база формування середнього класу в Україні: самоідентифікаційні характеристики. / К. Грищенко, Т. Рудницька //– Україна – 2012. Моніторинг соціальних змін. – К.: Інститут соціології НАН України, 2012. – С. 46–59.

2. Доценко А. Креативний клас – який може змінити майбутнє України. Важливість креативного та середнього класів для розвитку економіки України. Ліга. Блоги. 2017. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://blog.liga.net/user/adotsenko/article/27830> (Дата звернення 28.04.2023)

3. Коваліско Н.В. Якісні методи дослідження соціально-стратифікаційних утворень на регіональному рівні // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. – Харків: Вид. центр Харк. нац. унту ім. В.Н. Каразіна, 2015. – С. 343-345.

4. Кузьменко Т. Український середній клас та його перспективи в контексті соціальних трансформацій / Т. Кузьменко // Наукові записки [Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України]. – 2016. – Вип. 32. – С. 364-378. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzipiend_2016_32_23 (Дата звернення 28.04.2023)

5. Оксамитна С. Динаміка соціально-класової самоідентифікації населення України / С. Оксамитна, С. Стукало // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. – 2014. – Вип. 1(1). – С. 211-218.

6. Рябіка В. Формування середнього класу в умовах сучасного суспільного розвитку / В. Рябіка // Політичний менеджмент – 2019. - № 3. – С. 3-9.

7. Савчинський Р. Методологія багатовимірного стратифікаційного аналізу суспільства / Р. Савчинський // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. – Харків: Вид. центр Харк. нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна, 2018. – С. 98-101.

8. Саєнко Ю. Середній клас у соціологічних вимірах. – Україна – 2012 / Ю. Саєнко // Моніторинг соціальних змін (за ред. В. Ворони, М. Шульги), Інститут соціології НАН України, 2012. – 67 с.

9. Середній клас в Україні: критерії ідентифікації. Доповідь про економіку України 2020. Бібліотека Центру Разумкова. – 2020. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://old.razumkov.org.ua/upload/1416488104_file.pdf. (Дата звернення 28.04.2023)

10. Симончук О. В. Середній клас у соціальній структурі українського суспільства / О. В. Симончук // Структурні виміри сучасного суспільства : навч. посіб. / за ред. С. Макеєва. – К., 2016. – С. 209–243, 215–218

11. Собуцький М. Сучасність класу / Журнал «Спільне», № 4: Класова експлуатація та класова боротьба, 2019. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://commons.com.ua/uk/suchasnist-klasu/> (Дата звернення 28.04.2023)

12. Теорія соціальних змін: сучасні соціологічні концептуалізації: навчальний посібник / П.В. Кутуєв, О.В. Богданова, М.І. Клименко, Т.В. Коломієць [та ін.]; НТУУ «КПІ ім. Ігоря Сікорського». – Київ : НПУ ім. М.П. Драгоманова. – 2014. – 220 с.

13. Українське суспільство: статистика. Держстат: 67% українців вважають себе бідними, середнім класом – лише 1% [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.epravda.com.ua/news/2021/08/9/676705/> (Дата звернення 30.05.2023)

14. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Випуск 3 (17) / Головні редактори д. екон. н. В.М. Ворона, д. соціол. н. М.О.Шульга. – Київ: Інститут соціології НАН України, 2021. – 550 с.

15. Шестаковський О.П. Базові культурні особливості українського суспільства і можливості їх використання для соціально-економічного розвитку : наукова доповідь / О.П. Шестаковський, Є.В. Білоус ; за ред. О.М. Балакіревої ; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». – К., 2015. – 36 с.

16. Archer M., Blau J. (1993) Class Formation in Nineteenth -Century America: The Case of the Middle Class // Annual Review of Sociology, vol. 19, pp. 17–41.
17. Atkinson AB, Brandolini A. (2013) On the Identification of the Middle Class // Income Inequality: Economic Disparities and the Middle Class in Affluent Countries (eds . Gornick J., Jäntti M.), Stanford, California: Stanford University Press, pp. 77-100.
18. Bauman Z. Intellectuals in East-Central Europe: continuity and change // In search of Central Europe / Ed. by G. Schifflin, N. Wood. Cambridge: Basil Blackwell, 1989.
19. Bhalla S. (2009) The Middle-Class Kingdoms of India i China, Washington, DC: Peterson Institute for International Economics.
20. Birdsall N., Graham C., Pettinato S. (2000) Stuck in Tunnel: Is Globalization Muddling the Middle? // Center on Social and Economic Dynamics. Working Paper, vol. 14.
21. Blom R., Kivinen M. Analytical Marxism and class theory // Organization theory and class analysis: new approaches and new issues // Ed. by S. R. Clegg. Berlin: Campus, 1990.
22. Blom R., Kivinen M., Melin H., Rantalaiho L. The scope logic approach to class analysis. dyne: Aldershot & Brookfield, 1992.
23. Blumin SM (1989) The Emergence of the Middle Class: Social Experience in the American City, 1760-1900, New York: Cambridge University Press.
24. Burawoy A., Lukas J. Mythologies of work: A comparison of firms in state socialism and advanced capitalism // American Sociological Review. 1986. N 6.
25. Chauvel L. (2013) Welfare Regimes, Cohorts and the Middle Classes // Income Inequality: Economic Disparities and the Middle Class in Affluent Countries (eds. Gornick J., Jäntti M.), Stanford, California: Stanford University Press, pp. 115-141.
26. Clarke S. Privatization and the development of capitalism inRussia // New Left Review. 1992. N 196.

27. Cox T. Structural barriers to market reform in Eastern Europe: Paper presented at the Annual conference of the British Sociological Association. University of Kent, April 6—9, 1992.
28. Ehrenreich B., Ehrenreich J. The professional-managerial class // Between labor and capital / Ed. by P. Walker. Boston, 1979.
29. Giddens A. The class structure of the advanced societies. London: Macmillan, 1973.
30. Gilbert D., Kahl J. (1993) The American Class Structure (4th ed.), Belmont, CA: Wadsworth.
31. Goldthorpe J. On service class, its formation and future // Social class and the division of labor // Ed. by A. Giddens, G. Mackenzie. Cambridge: Polity, 1982.
32. Goldthorpe J. Social mobility and class structure in modern Britain. Oxford: Basil Blackwell, 1980.
33. Goldthorpe JH, McKnight A. (2003) The Economic Basis of Social Class / / Sociology. Working Papers, University of Oxford.
34. International Standard Classification of Occupations: ISCO-08 (2012), Geneva: ILO.
35. Kagarlitski B. Hajonnut monopoliiti. Helsinki, 1992.
36. Kharzas H. (2010) The Emerging Middle Class in Developing Countries // OECD Development Centre. Working Paper, vol. 285.
37. Kivinen M. The new middle classes and the labor process: classcriteria revised. University of Helsinki; Department of Sociology: Research Reports 223. Helsinki, 1989.
38. Kortteinen M. Kunnian kentta. Tampere: University of Tampere Press, 1992.
39. Lash S., Urry J. The end of organized capitalism. Cambridge: Polity Press, 1987.
40. Levin M. The making of the soviet system. New York, 1985.
41. Levine R. (1998) Social Class and Stratification: Classic Statements and Theoretical Debates, Lanham: Rowman & Littlefield.

42. López-Calva L., Ortiz-Juarez E. (2014) A Vulnerability Approach to the Definition of the Middle Class // *Journal of Economic Inequality*, vol. 12, no 1, pp. 23–47.
43. Melin H. *Liikkeenjohdon uudet tuulet itaisessa naapurissamme*. Tampere: University of Tampere Press, 1993.
44. Milanovic B., Yitzhaki S. (2002) Decomposing World Income Distribution: Does the World Have a Middle Class? // *Review of Income and Wealth*, vol. 48, no 2, pp. 155-178.
45. Mills CW (1951) *White Collar. The American Middle Classes*, New York.
46. Nikula J., Charny's MF (eds.) (2020) *Social Distinctions in Contemporary Russia: Waiting for the Middle- class Society?* London: Routledge.
47. Parsons T. On building social system theory: A personal history// *Daedalus*. 1970. - N 4.
48. Roemer J. E. *A general theory of exploitation and class*. Cambridge (Mass.): Ballinger, 1981.
49. Shlapentokh V. *Soviet intellectuals and political power: The post-Stalin era*. London: Westview Press, 1990.
50. Sulkies P. *The European new middle class*. Sydney: Aldershot & Brookfield, 1992.
51. Surber I. *War der Reale Sozialismus modern? Versuch einer strukturellen Bestimmung* // *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*. 1991. N 3.
52. *Under Pressure: The Squeezed Middle Class* (2019), Paris: OECD Publishing. DOI: 10.1787/689afed1-en
53. Wright E. O. *Class, crisis and the state*. London: Verso, 1978.
54. Wright E. O. *Classes*. London: Verso, 1985.
55. Wright EO (1997) *Class Counts: Comparative Studies in Class Analysis*, Cambridge: Cambridge University Press.
56. Wright EO, Dwyer R. (2003) *The Patterns of Job Expansions in USA: A Comparison of the 1960s and 1990s* // *Socio -Economic Review*, vol. 1, no 3, pp. 289-325.

Таблиця 1. Деякі особливості груп, що відрізняються місцем в ієрархіях влади, власності, доходів та обумовленого ними престижу¹

Характеристики	Групи із різною композицією ознак середнього класу (СК)					
	Ядро СК (професійний статус, освіта, дохід)	Професійний статус або освіта СК та дохід СК	Тільки дохід, характерний для СК	Професійний статус та освіта СК	Професійний статус або освіта СК	Не мають жодної ознаки СК у його соціологічному чи економічному трактуванні
Об'єктивні характеристики						
Частка мають владний ресурс у будь-якій формі, % від працюючих членів групи	85,9	69,8	50,3	74,8	60,8	44,3
Середня кількість видів допомоги, які можуть надати соціальні мережі (у середньому по країні – 1,73 види з 10 тих, що замірялися)	2,35	1,89	1,96	1,96	1,73	1,40
Медіанна зарплата групи (при медіанній зарплаті країни)	40000	30000	25621	25000	20000	18000
Середньодушові доходи в домогосподарствах (при середніх по країні),	48839	33176	33287	15399	12570	11705
Частка тих, чия номінальна зарплата за період з весни 2016 р. до початку 2021 р. зросла, % від	56,6	56,2	45,5	43,9	38,0	36,0

¹ Світло-сірим фоном відзначено наявність відповідних ознак більше ніж у 50% членів групи або показників , що перевищують медіанні / середні показники по масиву.

працюючих членів групи						
Хоча б один із батьків був керівником, професіоналом або «на пів» професіоналом, %	69,4	49,3	45,0	64,7	44,4	33,5
За останні 3 роки користувалися платними освітніми, рекреаційними та туристичними послугами, %	65,3	48,6	30,7	46,7	31,6	23,4
Суб'єктивні характеристики						
Визначають себе як представника середнього чи нижнього середнього класів, %	91,0	69,8	51,6	77,2	52,1	41,5
Самооцінка власного статусу (при середній країні в 4,28 бали за 10-бальною шкалою), балів	5,30	4,67	4,5	4,36	4,05	4,0
Суб'єктивне благополуччя (Не вважають складним задовольняти основні потреби сім'ї), %	78,5	64,7	62,5	51,3	41,6	37,7
Самооцінка статусу батьківської сім'ї (при середній країні в 4,9 бали за 10-бальною шкалою), бали	5,54	5,13	4,96	4,99	4,81	4,7